

FULVIO ORSINI I ANTONIO AGUSTÍN, PRECURSORS DE LA MODERNA NUMISMÀTICA

PER

JOAN CARBONELL i MANILS

Universitat Autònoma de Barcelona

Durant el segle XV les monedes havien despertat l'interès de molts anticuaris i intel·lectuals, per una banda com a objecte de col·lecció i, per una altra, com a objecte digne de ser imitat¹. En l'última dècada d'aquest segle i durant el primer quart del segle XVI es publicaren diferents tractats sobre els orígens i les característiques de l'amonedament romà, entre els quals cal destacar l'extensa obra de G. Budé *De asse et partibus eius libri quinque*. Les *Illustrium imagines*, publicades el 1517 i atribuïdes a Andrea Fulvio, són el punt de partida d'una sèrie d'edicions que tenen com a objectiu mostrar una galeria de retrats dels personatges de l'antiguitat, extrets majoritàriament dels anversos de les monedes. En aquesta tradició cal inserir els numismàtics del segle XVI Ian Huttichius, Jacopus Strada, Aeneas Vicus, Hubertus Goltzius, Gentile Delfini... Paral·lelament, a mitjan segle XVI, apareixen en el panorama dels estudis numismàtics dos humanistes que conceberen el tractament de les monedes a partir d'uns paràmetres diferents a la manera com havien estat tractades anteriorment. Ens referim a Antonio Agustín i a Fulvio Orsini.

¹ Sobre la concepció de la numismàtica durant el segle XV vegeu R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity* (Oxford, 1988²) = *La scoperta dell'antichità classica nel Rinascimento* (Padova, 1989), pp. 195-210.

Aquests dos amics, amb la publicació de sengles obres², aconseguiren atorgar a la numismàtica el caràcter d'una ciència al servei de la història, per tal com és, juntament amb l'epigrafia, un testimoni fosilitzat dels fets que ens expliquen les fonts escrites³. Podem afirmar, doncs, que la numismàtica com a ciència moderna nasqué a finals de la dècada dels cinquanta, moment en què aquests dos personatges començaren a plantejar-se l'estudi aprofundit de les monedes. Caldrà que passin dos segles, escriu M. H. Crawford⁴, fins que J. H. Eckhel no aconseguixi donar un pas més en la concepció d'aquesta ciència.

L'aplicació d'un mètode científic a l'estudi de la tipologia i de les llegendes de les monedes va suposar un trencament amb el simple afany d'emmagatzemar exemplars que, sovint, eren interpretats com a reflexos reals de rostres històrics i fets coetanis a l'encunyació. Tan bon punt començar la seva obra, el mateix Agustín reconeix aquesta tradició anterior i, en certa mesura, n'admet la utilitat :

... el ver medallas y antiguallas sin quererlas entender es cosa de hombres curiosos y vanos [...] Yo he visto muchas personas deleitarse de tener muchas antiguallas y gastar en comprarlas muchos reales y entender muy poco dellas: pero seguiase cierto provecho de su curiosidad, que los hombres dotos hallavan en aquellas casas recogidas muchas medallas y antiguallas las quales ellos no pudieran juntar por su pobreza⁵.

La gran aportació d'aquests dos humanistes rau en l'intent d'incardinar la numismàtica i l'epigrafia en un marc molt més ampli d'interpretació de l'antiguitat, basat en l'estudi dels textos greco-llatins que, en les seves mans, adquireixen una dimensió doble: són les fonts principals per al coneixement de la civilització greco-romana i són l'eina imprescindible per a determinar amb precisió el valor de les llegendes i la simbologia dels tipus⁶.

² Antonio Agustín, *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades* (Tarragona, 1587 = Madrid, 1987) i Fulvio Orsini, *Familiae Romanae quae reperiuntur in antiquis numismatibus ab urbe condita ad tempora divi Augusti. Adiunctis familiis XXX ex libro Antonii Augustini* (Roma, 1577).

³ El mateix Agustín dedica l'onzè capítol de la seva obra a la bibliografia numismàtica utilitzada. D. H. Darst, "La bibliografía numismática de D. Antonio Agustín", *Numisma* 192-203 (1985-86), pp. 73-79 ofereix, segons les seves pròpies paraules, "una completa reconstrucción bibliográfica, en casi su totalidad" (p. 75).

⁴ M. H. Crawford, "From Borghesi to Mommsen: The Creation of an Exact Science" en *Medals and Coins from Budé to Mommsen*, eds. M. H. Crawford, C. R. Ligota i J. B. Trapp (Warburg Institute. London, 1990), pp. 125-132 (125).

⁵ Agustín, *Diálogos*, p. 4.

⁶ L'estudi de la tipologia no havia merescut una atenció important fins a mitjan segle XVI. Vegeu R. Cooper, "Collectors of Coins and Numismatic Scholarship in Early Renaissance France" en *Medals and Coins...*, pp. 5-23 (14).

Antonio Agustín ha estat reconegut a bastament com “el príncepe de los numismáticos españoles”⁷, però poques vegades ha estat considerat un dels pares de la numismàtica europea. Els últims vint anys de la seva vida, que passà reclòs als bisbats de Lleida i de Tarragona, segurament han contribuït a fomentar una impressió provinciana de la seva activitat intel·lectual, oblidant que visqué gairebé trenta anys a Itàlia, vint dels quals a Roma, ciutat on forjà la major part de les obres que després veieren la llum.

La seva aportació a la numismàtica va quedar plasmada principalment en un apèndix al llibre esmentat d’Orsini i en la seva pròpia obra sobre les monedes i les inscripcions que aparegué un any després de la seva mort⁸. Fou Rodrigo Zapata, un nebot de la seva germana, qui el va animar i el va ajudar a plasmar en una edició els apunts que Agustín havia començat de recollir en la seva etapa a Itàlia. De la lectura del seu epistolari es desprèn que, a començaments de 1579, Agustín ja preparava el manuscrit, encara que podem afirmar que sense massa entusiasme. En aquest sentit és important de recordar que l’obra fou redactada en castellà, malgrat els consells de Zurita que pretenia *que fuera en lengua latina, porque en lengua vulgar no gozasen hombres sin gusto de esta erudicion*⁹.

El llatí era la llengua de comprensió universal i pròpia de la ciència. Escriure en llatí implicava un eco immediat en els cercles intel·lectuals europeus, mentre que l’àrea d’influència minvava si l’obra era escrita en una llengua nacional.

Aquesta obra, sens dubte considerada menor pel seu autor, esdevingué un model traduït i imitat pels estudiosos posteriors¹⁰ i es pot considerar l’obra de maduresa, amb la qual Agustín culminà molts anys d’estudi sobre les fonts clàssiques de l’antiguitat.

⁷ C. M. del Rivero, "Don Antonio Agustín, Príncipe de los numismáticos españoles", *Archivo Español de Arqueología* 18 (Madrid, 1945), pp. 97-123.

⁸ Existeixen, a més a més, diferents apunts inèdits autògrafs en què el bisbe mostra explícitament el seu interès a copiar tipus i llegendes monetals, a agrupar les monedes per famílies, i, fins i tot, a intentar descriure la seva col·lecció particular. Això últim es veu reflectit precisament als folis 40r-55v del MS 12639 de la Biblioteca Nacional de Madrid que, un cop corregits, foren editats en les *Antonii Augustini Opera Omnia*, 8 vols (Lucca, 1765-1774), VIII, pp. 311-38 amb el títol de *Antonii Augustini Musei Antiquiora Numismata*.

⁹ Carta de Rodrigo Zapata a Agustín del 15 de març de 1579 (editada per M. de Azagra, *Cartas eruditas de algunos literatos españoles* (Madrid, 1775), p. 65.

¹⁰ N’existeixen tres edicions en llatí (Antwerpen, 1617 i 1653; Lucca, 1774), nou en italià (s.l. s.a.; Roma, 1592 (tres); Roma, 1625, 1650, 1698, 1736 i una s.a.), una en català (Barcelona, 1917) i una altra en castellà (Madrid, 1744). Vegeu J. Simón Díaz, *Bibliografía de la literatura española*, 13 vols (Madrid, 1959-), IV, pp. 560-569.

En aquest petit article insinuarem alguns dels trets que caracteritzen el plantejament inicial i la gènesi d'aquest treball d'Agustín de gran abast que, com la seva obra *De legibus et senatusconsultis*, veié la seva gestació a Itàlia¹¹.

Fins que va prendre possessió com a auditor del tribunal de la Rota Romana el 1545, els interessos d'Agustín s'havien centrat en l'estudi de les fonts del dret civil i del dret canònic; no debades havia estudiat a Bolònia des de 1535 i havia tingut com a mestres, entre d'altres, a Pier Paolo Parisio i a Alciato. Precisament en el mètode aplicat per aquest futur cardenal a l'estudi de les fonts del dret rau l'interès escrupolós d'Agustín per la depuració i l'estudi de les fonts escrites, aspecte que influí en la seva investigació sobre la tipologia i les llegendes monetals.

Des de finals de 1546 fins a començaments de 1557 existeix un gran buit pel que fa a la informació de les activitats desenvolupades pel futur arquebisbe de Tarragona, ja que només coneixem una trentena escassa de cartes escrites o rebudes per ell. Amb tot, cal suposar que el seu interès per l'antiguitat es veié afavorit per la munió de descobriments arqueològics que es feien a Roma i pel contacte directe amb personatges de la vàlua d'Ottavio Pantagatho, Fulvio Orsini o Onofrio Panvinio, aquests dos últims sengles familiars dels cardenals Ranuccio i Alessandro Farnese.

Com a primer resultat de l'ampliació d'interessos del nostre personatge hem d'assenyalar una miscel·lània sobre múltiples arguments, que ha estat editada pel professor Flores Sellés que n'ha situat la major part de la seva redacció aproximadament l'any 1554¹². Sembla ser el quadern d'apunts sobre diferents temes suscitats en les converses que mantenien diversos contertulis en una Acadèmia formada al voltant d'Ottavio Pantagatho, que n'era l'oracle¹³. En aquest recull miscel·lani trobem dos apartats específics dedicats a la numismàtica, encapçalats pels epígrafs *Ethica* i *Cosmographia*, i una multitud de referències esparses. És del tot evident

¹¹ Sobre aquest tema vegeu dos articles del professor J.L. Ferrary, "The genesis of the Legibus et Senatusconsultis", *Antonio Agustín between Renaissance and Counterreformation*, London 1990 (en premsa); "Les travaux d'Antonio Agustín, à la lumière de lettres inédites à Lelio Torelli", *Faventia* 14/1 (1992) (en premsa).

¹² C. Flores Sellés, *Alveolus* (Alcalá, 1982). És l'edició del manuscrit S-II-18 de la Biblioteca del Real Monasterio de El Escorial.

¹³ Sobre la proliferació d'aquest tipus de tertúlies més o menys institucionalitzades, vegeu E. Cochrane, *Italy 1560-1630* (New York, 1988) = *L'Italia del Cinquecento 1530-1630* (Roma, 1989), pp. 140-1.

que aquests apunts li serviren de base per a redactar algunes parts de la seva obra pòstuma¹⁴ i, per tant, potser foren escrits quan ja era a Catalunya.

Del 26 de abril de 1551 és la primera carta coneguda fins ara dirigida a Agustín de clar contingut epigràfic¹⁵. Cal, doncs, situar també entorn d'aquesta data el punt de partida del seu interès per la numismàtica, ja que ambdues ciències tingueren un desenvolupament paral·lel en els seus estudis.

La seva correspondència de 1557 ja ens presenta un expert en l'anàlisi de les encunyacions, i el seu viatge a Alemanya i a Àustria com a nunci papal davant la cort de Ferran I ens ofereix la visió d'un home més interessat a augmentar els seus coneixements sobre biblioteques i col·leccions privades d'inscripcions i de monedes, que no pas interessat per la missió diplomàtica que li havia estat encomanada. En aquesta línia cal assenyalar l'amistat que feu amb Wolfgang Lazio, professor de medicina a la universitat de Viena i aficionat a les antiguitats, que estava preparant l'edició de la col·lecció de l'emperador¹⁶.

De totes maneres fou durant el període en què el nostre personatge va ocupar la seu del bisbat d'Alife (desembre 1558-juny 1559), a la Campània, quan es va plantejar seriosament la utilitat de col·leccionar monedes i la necessitat d'interpretar-ne correctament la tipologia. Per primera vegada, a instàncies de Fulvio Orsini, que romaní a Roma, Agustín acceptava de col·laborar en una tasca d'aquestes característiques:

¹⁴ N'hi ha prou amb observar la coincidència quasi literal que existeix entre aquests apunts i els *Diálogos*. Per exemple, en el text a propòsit de VIRTUS trobem:

(*Alveolus*, fol. 335v) "En diversas medallas de Emperadores se haze como una muger Amazona con celada y parazonio y lança y puesto el un pie sobre otra celada pero con vestidos de muger. Como se vee en medallas de Domitiano. En las de Galba esta desnuda..."

(*Diálogos*, p. 34) "En algunas medallas de Emperadores se haze como una muger Amazona con celada y parazonio que es una espada ancha y sin punta, y con lança y puesto el un pie sobre otra celada o sobre un mundo, con los otros vestidos de muger segun se vee en medallas de Domiciano y Gallieno, ahunque en las de Galba esta desnuda..."

¹⁵ És una carta dirigida a Agustín per Gaspar de Castro, editada per C. Flores, *Epistolario de Antonio Agustín* (Salamanca, 1980), p. 227. El professor Flores no edita, però, l'apèndix epigràfic que acompanya la carta, cosa que hem fet nosaltres en la nostra tesi doctoral *Epigrafia i numismàtica a l'epistolari d'Antonio Agustín (1551-1563)*, edició en microfita (Bellaterra, 1992). Actualment n'estem preparant una versió resumida, que apareixerà a la col·lecció *Aurea Saecula*, del Departament de Filologia Clàssica de la Universitat de Barcelona.

¹⁶ La carta escrita a Panvinio el 2 de maig de 1558 des de Viena (Flores, *Epistolario*, p. 291), en la qual Agustín descriu algunes monedes de Ferran I, ens ha permès identificar i datar com a contemporani el foli 89r-v del MS L-I-15 de la Biblioteca del Real Monasterio del Escorial que conté anotacions numismàtiques autògrafes d'Agustín, que concideixen fil per randa amb les descrites a la carta.

Desidero che fatte quella bella faticha sopra la interpretatione delle medaglie, ma dittemi un poco disteso il modo che io vi potro avertire di qualche cosa¹⁷.

El projecte d'Orsini provocava en Agustín *grande expectatione et desiderio*¹⁸ i pensava de col.laborar-hi: *lasciate charta bianca* -li demanava-*per agionger nel vostro libro*¹⁹. No coneixem l'existència de cap llibre d'Orsini sobre numismàtica previ a les *Familiae Romanae* publicades a Roma el 1577, per la qual cosa hem de concloure que les bones intencions de 1559 no varen cuallar fins al cap de vint anys.

Si estudiem la rica correspondència entre ambdós amics i col.laboradors²⁰ que va des de gener fins a juny de 1559, veiem néixer una nova concepció de la numismàtica.

Aquesta nova concepció té com a singularitat el mètode utilitzat pels dos estudiosos a l'hora d'analitzar la informació que es desprèn de la "autopsia", o sigui de l'observació directa del material de què disposen. La lectura atenta de les cartes ens va desgranant els passos que Agustín i Orsini defineixen -sovint de manera inconscient- i que podríem desglossar de la forma següent:

1r. Descripció exhaustiva, precisa i minuciosa del tipus i de les llegendes, com a resultat de la necessitat d'intercanviar-se a distància una informació el més fidedigna possible, sobretot en aquells casos en què ambdós tenen davant algun exemplar desconegut. Sens dubte la relació epistolar fou el detonant que contribuí en gran mesura a la precisió descriptiva, ja que una relació oral i directa a Roma els hauria estalviat l'esforç.

Agustín és escrupolosíssim en les seves pròpies còpies o descripcions, ja es tracti d'epígrafs o bé de monedes, cosa que ha fet possible que identifiquem la pràctica totalitat d'exemplars que apareixen referenciats en les seves cartes²¹.

Un exemple d'aquest esperit és el següent fragment, on Agustín informa Orsini que ha aconseguit dos exemplars nous:

¹⁷ Carta d'Agustín a Orsini del 6 d'abril de 1559 (*Opera*, VII, p. 235).

¹⁸ Carta a Orsini del 29 d'abril de 1559 (*Opera*, VII, p. 236).

¹⁹ Carta a Orsini del 13 de maig de 1559 (*Opera*, VII, p. 237).

²⁰ L. Tondo, "Dall'epistolario di Antonio Agostini", *Bolletino di Numismatica*. Sup. al n° 4, 2^a. parte (1987), pp. 227-237 ha donat relleu a la importància de l'epistolari com a instrument útil per determinar l'evolució d'Agustín en relació amb la numismàtica. No obstant això, atès que manca una edició completa i crítica d'aquest epistolari, l'autor reproduceix alguns errors de lectura que ja es troben a l'edició de Lucca i que dificulten o impossibiliten la comprensió d'alguns textos.

²¹ Vegeu J. Carbonell, *Epigrafia*.

Delle greche di argento ... un KYAL; un MEKAION dove sono due ocree²².

Tant en la primera descripció com en la segona ens trobem davant d'un error involuntari de lectura del bisbe. Tanmateix, tot i que ell no aconsegueix saber-ne la procedència, la seva minuciositat en la reproducció de les lletres ens porta sens dubte a dos exemplars ben catalogats.

El primer pertany a la seca de Caulonia, la sèrie més antiga de la qual pot presentar una llegenda retrògrada KAVΛ. L'error d'Agustín rau en la confusió de la A per una Λ i en voler llegir la llegenda des de l'exterior de la moneda, amb la qual cosa el KAVΛ retrògrada esdevé un KVAL. La consulta del manuscrit on hi ha la carta original mostra els dubtes del bisbe en el moment de transcriure l'última lletra²³. En un primer impuls anota una lambda, que finalment esborra en favor d'una ε, atesa la poca longitud d'un dels traços de la lletra grega²⁴. L'observació d'una moneda del catàleg de Babelon²⁵, en què el traç intern de la A està pràcticament unit al traç extern atorgant-li l'aspecte d'una Y, ha estat decisiu per identificar-la amb certesa.

El segon exemplar pertany a la seca d'Himera²⁶ i presenta en el revers un parell de gamberes amb la llegenda [I]MEPAION. En algunes encunyacions d'aquesta seca la R està representada amb caràcters llatins angulosos, fet que explica perfectament la confusió per part d'Agustín de la R per una K. A més a més cal suposar que el traç superior de la R deuria estar desgastat²⁷, desgast al qual també hem d'atribuir l'oblit de la I inicial.

És, doncs, evident que l'escrupolositat amb què Agustín descriu i transcriu les llegendes, tot imitant exactament el que veu sense cap tipus d'interpretació apriorística, és el que ens permet d'accedir al coneixement d'aquestes dues monedes de la seva col·lecció particular, adquirides a Nàpols.

Quan es troba davant d'exemplars que no és capaç de desxifrar totalment, no dubta a demanar ajut al seu amic de Roma:

²² Carta del 5 de gener de 1599 (*Opera*, p. 231).

²³ MS Vat. Lat. 4104 fol. 335. Aquesta vacil·lació gràfica no és recollida a l'edició de la carta.

²⁴ Arribats en aquest punt ens cal insistir en la necessitat d'una edició de les cartes agustinianes que reculli totes les variants i correccions textuais, com a pas previ a l'estudi de qualsevol aspecte de la vida intel·lectual d'aquest humanista.

²⁵ E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines* (Paris 1901-1932) I, 2180 Pl. LXXI, 1.

²⁶ *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*. Sicília. Himera 45. (= BMC).

²⁷ L'observació de la moneda Babelon I, 1567 ha estat especialment important per arribar a aquesta conclusió.

In Napoli ... hebbi qualcuna di quelle che non havea costi, verbi gra(tia)... un M. Plaetorio con una meza figura in faccia con certe lettere che non le leggo, ma credo habbia una M(esser) Gentile, et cercate di vederla di nuovo, et dirmi che dicano²⁸.

És el denari Cr. 405/2²⁹.

Di bronzo una testa di Minerva con una ruota di rovescio con queste lettere **ΙΧΕΣΑΡΙ** interpretátelle voi se potete... In molte altre di quel minotauro coronato d'una Vittoria, che si vede con quelle lettere in argento **ΝΕΟΠΟΛΙΤΩΝ** in queste di bronzo sono certe lettere scritte al contrario cosi **ΧΥΝΙΝΑΤ** non so se voglia dire di Nuceria con qualche cognome. Ho tre medaglie con queste lettere **LADINOD**; non le so interpretare, vedette in Stephano se dice qualche cosa. La p(rim)a a un Giove, et un'aquila. La 2ª una Venere et un delphino, la 3ª una Proserpina con un cornucopia³⁰.

En el primer cas es tracta probablement de la moneda grega BMC Itàlia. Lucèria 54 i ss. Agustín no aconseguix llegir correctament la llegenda **LOVCERI**, tot i que en la seva lectura s'hi pot reconèixer amb claredat **CERI**. L'equivocació rau en el fet que va llegir les lletres a partir del centre de la circumferència i no pas a partir d'un punt exterior. La prova més feaent d'això és la confusió de la V per una A.

En el segon cas es tracta de la moneda grega BMC Itàlia. Teanum Sidicinum 14 que presenta la tipologia descrita i la llegenda **ϠΥΝΙΝΑΤ** .

El tercer grup d'exemplars són un trient, un sextant i una unça de Larinum (BMC Itàlia. Larinum 7, 9 i 11).

2n. Investigació de les causes que justifiquen l'adopció de certs símbols en els encunys. Davant una moneda qualsevol sempre cal preguntar-se el perquè de la presència d'una tipologia o d'una llegenda determinades. Agustín i Orsini troben la resposta en els textos clàssics, a partir dels quals intenten corroborar o rebutjar les hipòtesis a què arriben aplicant la simple intuïció.

Per a Agustín aquesta autoimposició filològica suposava una greu dificultat en aquest període de la seva vida, puix que havia deixat gran part de la biblioteca a la seva residència de Roma. Per tal de paliar aquesta mancança, només posseïa la seva prodigiosa memòria i l'ajuda d'Orsini,

²⁸ Carta del 5 de gener de 1559.

²⁹ Citem les referències a les monedes republicanes segons M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, 2 vols (London, 1974).

³⁰ Carta del 6 de febrer de 1559 (*Opera*, VII, p. 232).

que sovint és exhortat a consultar algun volum concret de la biblioteca d'Agustín amb la indicació de la localització exacta que aquest ocupa a la prestatgeria.

Di bronzo... una medaglia grande et grossa come li Jani librili³¹, dove del un canto è una testudine animale, de l'altro una ruota di carro, senza lettere. Credo che Polluce dica di non so che populo di Grecia che faceva la testudine nelle monete. Vedetelo, et avisatemi, che non ho libri qua³².

És el sextant Cr. 24/7. Agustín compara la tipologia d'aquesta moneda amb la dels *asses librarii* que a l'anvers duïen el rostre de Janus i recorda vagament una citació de Juli Pòl.lux de Naucratis al seu *Onomasticon* sobre les monedes que els del Peloponnès anomenen "tortuga"³³.

Orsini li envia aviat la corroboració textual, cosa que fa exclamar al bisbe:

Ho piacer della testudine che sia del Peloponesso, et che habbate una di argento³⁴.

En una altra ocasió Agustín li escriu:

Ho tre altre di Volcano di un canto, et dellaltro un carro con doi cavalli forse di Marte che par ricordarmi esser in Homero et Vergilio, et forse in un marmo del q(ondam) nostro M(esser) Gentile, che Volcano accomodava le ruote et l'arme di Marte mentre egli faceva l'amor con la consorte. E Volcano giovanetto et bello con un pileo in testa, et con le tenaglie dietro con queste lettere VOLCAN, forse delle insule Volcanie sono queste medaglie. Desidero saper da v(ostra) s(ignoria) se trova in poete Grechi Vulcano giovane: parmi selli convenga essendo marito di Venere³⁵.

Són tres monedes d'Esèrnia (BMC Itàlia Esèrnia 3).

Agustín també aplica el procés recíproc, és a dir la lectura contínua de textos clàssics interposant el filtre de la interpretació numismàtica. Aquest segon procés comença a partir del mes de maig de 1559, moment en què

³¹ L'edició de les *Opera omnia* i tots els posteriors comentaristes d'aquesta carta transmeten la mala lectura *tani librilli*.

³² Carta del 5 de gener de 1559.

³³ Pol. 9, 74: "καὶ μὴν τὸ Πελοποννησίων νόμισμα χελώνην τινὲς ἠξίουσιν καλεῖν ἄπο τοῦ τυπώματος.

³⁴ Carta del 24 de gener de 1559 (*Opera*, VII, p. 231).

³⁵ Carta a Orsini del 6 de febrer de 1559.

Orsini decidí tirar endavant el seu projecte. El mateix Agustín ho reconeix en una carta del 29 d'abril³⁶:

Per ricordarmi [...] delle nostre delizie delle medaglie [...] non mancarò con ogni occasione di darvi aviso delle medaglie nove et di qualche interpretatione, et di alcuni pensieri a questo proposito...

Amb aquesta finalitat no cessa de llegir i rellegir els autors que té a mà (Plini el Vell, Valeri Màxim, Estrabó...), de manera que les cartes anteriors a la seva anada a Sicília el mes de juny de 1559 estan farcides de citacions en aquest sentit, de les quals n'extreiem algunes per tal d'il·lustrar aquest procés de lectura filtrada:

Legendo in Plinio alcune cose grandi di M. Sergio lib. VII cap. XXVIII [Plin. nat. 7, 104-6]³⁷ mi sono ricordato esser nelle medaglie M. Sergius Silus (si ben mi ricordo) con una statua equestre, et una spada in mano; vedete se si puo applicare ad esso [...] Desidero anchora saper se nelle medaglie di Smyrna si trova Mater deorum turrata, perche Plinio dice esserli dedicato un tempio li. cap. IIII libro XIII [Pli. nat. 14, 54]³⁸.

El primer és el denari Cr. 286/1 el revers del qual fa referència a l'avi del magistrat monetal que, segons Plini, va lluitar amb la seva mà esquerra després d'haver-li estat amputada violentment la dreta.

Pel que fa a la segona qüestió, la intuïció d'Agustín és del tot certa, ja que a les monedes d'Esmirna s'hi pot trobar un anvers amb el cap murat de Cíbele.

Un simple fragment de Plini és suficient per fer-li canviar una interpretació prèvia. A propòsit del denari Cr. 217/1, on apareix la llegenda C. TER LVC, Agustín fa una primera aproximació *credo sia C. Terentius Lucio*³⁹, corregida posteriorment amb aquestes paraules:

Io ho una medaglia di argento con queste lettere C. TER. LVC. Trovo in Plinio lib. 35 cap. 7 [Plin. nat. 35, 52]: Pingi gladiatoria munera, atque in publico exponi coepta a C. Terentio Lucano, ma nelle cose stampate in essa non ce cosa a proposito, senon una biga ordinaria. Così mi basta creder che potesse leggersi così.

³⁶ *Opera*, VII, p. 236.

³⁷ Consigno entre claudàtors les citacions a què corresponen les referències epistolars d'Agustín.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Carta a Orsini del 6 de febrer de 1559.

3r. Formulació d'hipòtesis sobre interpretacions dubtoses. Agustín reconeix explícitament que la tasca filològica comporta una mica d'intuïció, la qual cosa el duu a afirmar *questa nostra scienza caballistica delle medaglie necessita a volte intrare in fantasia*⁴⁰. Així doncs, esdevé un mesurat inventor de teories sobre la tipologia monetar, sempre, però, matisant el seu objectiu principal:

Questo ho detto per aprir la strada a trovar altre interpretationi, se in queste non indovino alcuna cosa⁴¹.

Existeixen múltiples fragments que il·lustren aquesta actitud. De vegades les interpretacions poden ser errònies, encara que mai no estan exemptes de justificació per part del nostre humanista:

Quanto alla medaglia grecha dove è l'ape non ho libri qua da cercare, ma mi imagino che sia Melissa qualche donna poetissa come Sappho buona compagna che andava per molte isole et citta di Grecia, onde per lascivia di battitori di moneta fecero il'animale [sic] del suo nome, et qualche auttor Grecho dice che fu un obolo cosi detto. Cercate Suida et l'altri in questa parolla. Il ΕΗΝΗΣ voglio che sia in vece di ΕΕΙΝΗΣ et sia detto per quella Melissa hospita, eccetto se non è nome di terra. La testa di cervo colla palma mi imagino che significhi veloce vittoria, come nelle medaglie di Pisoni la vittoria a cavallo correndo. Overo essendo le lettere ΕΦ significa Vittoria di Ephesii dove era il tempio di Diana, in cuius tutela sunt cervi⁴².

Es tracta evidentment d'una moneda d'Èfes (BMC Jònia. Èfes 26) que registra l'abreviatura ΕΦ i el nom d'un magistrat ΕΗΝΗΣ. La interpretació de l'abella de l'anvers com una alegoria d'una poetessa anomenada Melissa no és totalment gratuïta, ja que Agustín basa la seva hipòtesi en el fet que recorda un passatge d'un autor grec -Hesiqui, i no pas Suidas- que parla d'un tipus de monedes anomenades "melissa"⁴³.

En una altra ocasió deixa córrer la seva imaginació, per tal de justificar la presència del minotaure a les monedes de Nàpols. No hi manquen, però, les citacions, amb què rebla la seva opinió, i la interpretació dels tipus monetals.

⁴⁰ Carta a Orsini del 13 de maig de 1559.

⁴¹ Carta a Orsini del 6 d'abril de 1559.

⁴² Ibid.

⁴³ Hsch. ed. de Schimdt, III, p. 87.

Ho da dirvi un'altra delle medaglie di Napoli poi che ci sono, et vi rispondo prima che voi non credevate; trovandomi in Napoli ho pensato al minotauro delle medaglie di questa citta, et credo il nostro M(esser) Pyrrho non havea scritto cosa alcuna di queste medaglie, quando vidi il libro suo, forse aspettando di far gran pruove essendo di questo paese. Dice Strabone che Napoli fu edificata da Cumani [Str. 5,4,7]. Vergilio nel principio del sesto dice che Daedalo fece il tempio di Apolline a Cumae, dove fu la Sibylla Cumana [Verg. *Aen.* 6, 14-33]. Sono intrato in fantasie che tutte le medaglie del Minotauro siano di Cumani, overo delle colonie di Cumani, et che essi per rispetto di Daedalo facessero batter le monete cosi. Son in questa opinione confermato ricordandomi non solamente haverlo visto in quelle di Napoli, ma in molte altre medaglie di citta et populi di questo regno. Se dirette Daedalo fece il tempio non alle sue spese se venne per aria con le ale di cera, era forse ignudo, et solamente artifice et exule, egli pose le mani; ma la citta fece la spesa. Io rispondo che credo piu presto venne in una nave tanto veloce che pareva che volasse per paura grande, et porto seco denari et altre robbe, et guadagno col suo artificio tanto che puote far il bel tempio. La testa di donna è o Pasiphae o Sibylla. Credo che si trova spesso con diadema la quale non credo che portasse la Sibylla, ma in altre è con corona di lauro, et in alcune è la testa di Apolline. Aspetto il parer vostro in questo et nelle altre che mi havete promesso et in altre che ho scritto⁴⁴.

Davant la confirmació de la proposta per part d'Orsini i l'aportació de nous arguments, Agustín replica:

Ho a caro che vi piacciano le mie interpretationi, et delle Napolitane mi confermo tanto piu per quella vostra ΚΝΩΣΙΩΝ, et perche non è cosa propria di Napoli, anzi di molte altre terre, et il testimonio di Verg(ili)o è chiaro delle cose di Daedalo in Cume. Parmi ricordar esser in Paterculo [1,4,1-2] al principio non se che di questo. Vedetelo di gratia, et avisatemi⁴⁵.

La seva categoria científica és fàcilment observable quan no ofereix cap mena de resistència a canviar una mala lectura personal en favor d'una proposta més convincent donada per Orsini, malgrat que un home tan orgullós com ell hagi d'acceptar la rectificació.

Tot i això, si llegim algun fragment de les cartes d'aquest període, de seguit ens adonem que no ens trobem davant d'un oponent fàcil de convèncer. És molt reticent a acceptar hipòtesis alienes que li semblin més errades que les seves pròpies.

Non credo che vi scrivesi di un M. Lepido, il quale è duplicado, perche in Roma ho uno dove non si vedono queste lettere M. LEPIDVS. AN. XV. PR. H. O. C. S. le quali interpreto

⁴⁴ Carta a Orsini del 17 de febrer de 1559 (*Opera*, VII, p. 233).

⁴⁵ Carta a Orsini del 3 de març de 1559 (*Opera*, VII, p. 234).

⁴⁶ Carta a Orsini del 24 de gener de 1559.

cosi: M. Lepidus annos quindecim Praetor Hispaniam optinuit Citeriorem solus... Se avete altra interpretatione delle lettere, ovvero quella potete confirmar con libri, fateci parte nella p(rim)a⁴⁶.

La interpretació d'aquesta llegenda del denari Cr.419/1(a,b) constitueix un motiu de forta controvèrsia. O. Pantagatho proposava la lectura *M. Lepidus anno quindecimo praetor hostibus omnibus caesis nummum signavit*, davant la qual Agustín exclamava:

Di M. Lepido bisognara chiarirsi per le historie, se tanto dispiace al padre la mia interpretatione, quanto a me la sua: tutte due non vagliono cosa alcuna. Pure... staro nel mio forte, finche veda meglio⁴⁷.

Aquesta disparitat d'opinions el portà a cercar raons per tirar per terra la proposta del seu oponent i amic. Quan aconseguí trobar la solució definitiva, sura en la seva epistolografia aquell gust que és al límit entre la venjança i la satisfacció personal de qui ha esmerçat hores i hores fins a trobar el desllorigador del problema plantejat. Vegem la resolució del problema plantejat en els dos fragments anteriors:

Fatte sonar le campane, accender lumi et girandole: et pagatemi la mancia, che ho trovato la interpretatione delle lettere dove P. Ottavio et io andassimo a capitulo. M. LEPIDVS. AN. XV. P. R. H. O. C. S. [...]: M. Lepidus annorum quindecim populi Romani hostem occidit civem servavit. Non lo credete? Se trovo un autore che lo dica che dirette? Horsu leggette le infrascritte parolle: Aemilius Lepidus puer etiam tum progressus in aciem hostem interemit civem servavit [...] Tocca questo il predetto Valerio Maximo lib. III cap. I [...] Degnatevi veder Plutarcho se dice questo, et altri libri, per che io non ho alcuni. Se non vi piacesse quel PR. interpretar Populi Romani ditte praetextatus, per che in vero nella medaglia non si vede punto in mezo, non so si ce nella vostra⁴⁸.

Evidentment Agustín ha trobat la solució, després de llegir Valeri Màxim 3,1,1. La interpretació de les lletres PR -sense interpunció- són les que li resulten menys clares, de manera que proposa també la lectura

⁴⁷ Carta a Orsini del 17 de febrer de 1559.

⁴⁸ Carta a Orsini del 29 de maig de 1559 (*Opera*, VII, p. 238). Orsini recull aquesta versió a la seva obra *Familiae Romanae*: "Eam (statuam equestrem) enim ad M. LEPIDVM qui Pont. Max. fuit, ac bis consul referendam arbitror, cuius meminit Val. Max. lib. III cap. I iisdem fere verbis, quibus denarii inscriptio exarata est; nisi quod pro interemit habet denarius litteram O quam interpretor occidit. M. Lepidus (inquit Val.) annorum quindecim praetextatus, hostem interemit, civem servavit: cuius tam memorabilis operis index est in Capitolio statua bullata, et incincta praetexta S.C. posita" (Pàg. 6). Agustín també recull l'explicació en el seu apèndix a aquesta obra (pàg. 301).

Populi Romani, si bé es decanta per la primera. La lectura comunament acceptada és *progressus*⁴⁹.

El seu apassionament, en algunes ocasions, esdevé desagradable i ratlla l'insult. És el cas quan el bisbe rep el denari serrat Cr. 311/1a, a la vista de la llegenda del qual, L. SCIP. ASIAG., expressa la seva perplexitat a Orsini, el qual li contesta amb una interpretació absurda, cosa que li fa exclamar:

Il vostro Asiatico Getulico mandatelo a M. Gentile; ovvero in Getulia come il Asia capta di un amico nostro [Panvinio?]. Per dir Getulico haurebbe scritto piu lettere, et era cosa degna di leggersi doi cognomi di due provincie sottoposte al imperio Romano, pure vedette se Appiano parlando delle guerre di Africa dica da chi fu la Getulia sottoposta, che penso sia tutto falso. La vera interpretatione è, che quel ASIAC o ASIAG. vuol dire Asiatico, et fu compendio, ovvero errore del stampatore⁵⁰.

L'expressió *mandatelo a M. Gentile* (i.e. Delfini), personatge mort feia cinc mesos, al qual Orsini considerava el seu mestre⁵¹, és sens dubte una frase desafortunada i denota un rebuig exagerat a la proposta de solució argumentada per aquest últim⁵².

Com a exemple del procés global seguit amb la interpretació d'una moneda destacarem el que es planteja a propòsit del denari republicà Cr. 405/2. Apareix citat per primera vegada a la carta del 5 de gener de 1559⁵³. A la carta del 17 del mes següent Agustín escriu:

⁴⁹ Vegeu Crawford, p. 444.

⁵⁰ Carta a Orsini del 13 de maig de 1559.

⁵¹ Orsini afirma en la dedicatòria de la seva obra: "Vivebant superioribus annis Romae permulti... qui illustrandae antiquatis studio dediti, multiplicem hanc nummorum et lapidum eruditionem, non solum observatione collegerunt sed docte etiam ingenioseque aliqua in parte sunt interpretati... Primusque Gentilis Delphinus... ad eam historiam patefecit viam quae ex numismatibus ab Urbe condita ad Augusti obitum signatis eliceretur... Quorum ego incitatus exemplo atque auctoritate, Delphini maxime, quem imprimis adolescens senem colebam quique unus mea studia quibus poterat officii... tuebatur et fovebat".

⁵² Orsini en la seva obra escriu, referint-se a aquest denari: "[...] Denarius sine dubio spectat ad L. CORNELIVM SCIPIONEM P. Africani fratrem, qui bellum in Asia contra Antiochum gessit, quo superato Asiaticus est appellatus: de eo ita scribit Cicero pro C. Rabirio [...]. Quia vero in omnibus fere huic similibus denariis nulla extat in ASIAG cognomine interpunctionis nota, existimat Antonius Augustinus pro Asiatico Asiagetem Graeca voce primum in Graecia L. Scipionem dictum fuisse: eiusque cognominis extare affirmat vestigia in veteribus libris Livii et in carmine quodam Sidonii Apollinaris" (p. 72).

⁵³ Vegeu supra p. 8.

La medaglia di M. Pletorio penso che dica CONSIDIVS et credo si trova in altre C. CONSIDI. Quid si Consus, cui consualia? Cercate qualche medaglia piu intiera. Sel faremo dio del consiglio, diremo che sta in faccia, perche il buon consiglio non si vergogna ne lascia per rispetti di dimostrarsi; mostra la testa, et il petto dove è il sito di consigli, et il governo del anima, et del huomo. Li altre membri sono instrumenti. Ricordatevi del apologo di Menenio Agripa [Liv. 2,32, 8-12]. Anchora che dica C. Considi, potremmo interpretar che sia quel dio, del quale fu derivato il nome della famiglia [i.e. CONSIDIA]. Credo che sia giovane non perche il consiglio stia in quella eta, anzi han bisogno <i> giovani di consiglio, ma perche cosi si fanno tutti <i> genii, et spiriti, et virtu forse per la purità et sincerita, et simplicita che è necessaria nelle cose significate. Vestito pare di toga et lato clavo et sino, perche è come genio del senato, et come consiglio publico. Ma voi ridete delle mie interpretationi? Et io mi trastullo in scriber quidquid in buccam venerit.

Amb aquesta última frase, Agustín ja reconeix que la seva hipòtesi segurament és errònia, tot i que argumentada suficientment. Orsini li degué proposar la lectura CONSECRATIO, si hem de fer cas dels mots de resposta del bisbe Agustín:

Del C. Consid. penso esser piu sicuro, che del consecratio, ma il volto credo sia del dio Conso come nell'altra scrissi⁵⁴.

A partir d'aquestes paraules hem de deduir que l'estat de conservació de la moneda que posseïa Agustín era força deficient i, en conseqüència, no s'hi distingien les lletres de la llegenda. Arrel de la lectura d'aquest, CONSIDIVS, i de la que suposa Orsini, CONSECRATIO, hem de postular que només devia llegir-se amb claredat [?] O [?] S, d'aquí l'interès per aconseguir un exemplar més nítid. Quan Orsini l'aconsegueix, Agustín, perplex, ha d'admetre la nova lectura i trobar altres justificacions a la tipologia que figura a la moneda:

Della medaglia di M. Plaetorio con quel SORS apena che vi credo, pure stando cosi, diro, che cecidit sors super Mathiam: quando dice Livio [2,27,6] et Valerio Max(imo) [9,3,6] che fu data ad un M. Plaetorio (non Lectorio) la dedicazione del tempio di Mercurio essendo egli centurio primi pili, cosa fatta a posta per vergogna di Consuli, essendo lasciato a giudicio delli suffrag<ii> del populo, potria esser che fra i centurioni fossi messa la sorte; ovvero che SORS era il dio di Comitii, perche ad ogni modo nel cavar le centurie, ovvero le tribu praerogative, era sorte. Potria esser anchora Plaetorio di Praeneste dove erano le sorti et il tempio di Fortuna⁵⁵. Ha la testa di putto, perche essi si governano a caso senza ordine ne discretione, et

⁵⁴ Carta a Orsini del 3 de març de 1559.

⁵⁵ M. H. Crawford (p. 418) recorda que M. PLAETORIVS CESTIVS de la família prenestina dels *Cestii* fou adoptat per la família tusculana dels *Plaetorii*, apreciació que, en certa mesura, coincideix amb la intuïció d'Agustín, quan contempla la possibilitat que Plaetorius sigui oriünd de Preneeste, on hi ha el temple de Fortuna i el famós oracle, que ben bé podria estar representat per l'effigie del nen.

perche i puti cavavano le sorti essendo innocenti senza malitia; anchora perche sono allegri, et la sorte buona fa rallegar et ribambir le vecchi⁵⁶.

A través de les cartes que estem analitzant existeixen també errors descriptius o interpretatius inconscients, de cap manera atribuïbles a la manca de zel filològic del nostre personatge. Vegem-ne alguns.

La confusió lògica, i d'altra banda força habitual a la correspondència del bisbe, del cap d'Apol.lo pel d'un personatge femení.

Ho nelle mani una medaglia di bronzo come penso, ΝΕΟΠΟΛΙΤΩΝ benché le lettere siano in gran parte fugite, ma la testa di dona coronata di lauro è come in molte altre di quei popoli [...]; dal altro canto è una lyra appoggiata ad un monticello [...] et al basso dopo le lettere dette prima un caduceo di Mercurio⁵⁷.

Correspon segurament a la moneda BMC Itàlia. Nàpols 237 amb un cap d'Apol.lo coronat de llorer a l'anvers.

La confusió del cap d'Hèrcules cobert amb la pell d'un lleó amb el de Juno cobert amb una pell de cabra.

Un'altra (medaglia) senza nome con un globo circondato di quatro corone, et dal altro canto Junone con le corna⁵⁸.

Aquesta descripció només pot referir-se al denari Cr. 426/4b en què figura el cap de l'heroi grec cobert amb les despulles del lleó de Nèmea. Dues raons expliquen l'error d'Agustín. Per una part, els trets d'Hèrcules en aquesta moneda són indefinits i poden assimilar-se perfectament als d'una figura femenina; per una altra part, en la mateixa carta ens descriu un denari de Papius Celsus (Cr. 472/1), en l'anvers del qual apareix Juno Sospita amb el cap cobert amb una pell de cabra, de manera molt similar a la figura d'Hèrcules amb la pell de lleó. Si hom no s'adona que en aquest cas es tracta de la pell d'un lleó, la seva col·locació recorda molt la de la pell de cabra de l'efígie de Juno Sospita.

Finalment assenyaalem la confusió de la figura d'Hèrcules amb la de Mart.

⁵⁶ Carta a Orsini de 6 d'abril de 1559.

⁵⁷ Carta a Orsini del 29 d'abril de 1559.

⁵⁸ Carta a Orsini del 5 de gener de 1559.

Un M. Acilius M. F. scritto attorno la testa di Roma, dell'altro canto una quadriga con un Marte o Quirino (come credo) in essa: ha nella destra una clava, et nella sinistra un trophæo; medaglia mai vista di me⁵⁹.

No és estrany que Agustín posseís, ultra aquest denari (Cr. 255/1), un altre de tipologia similar (Cr. 244/1), en el qual el personatge muntat a la quadriga és Mart amb casc, llança, escut, les regnes a la mà esquerra i un trofeu a la mà dreta. D'aquí que, tot i reconèixer la clava, el bisbe tendeixi a assimilar el personatge d'un denari *mai visto di me* amb el déu romà d'un de conegut.

Paral·lelament a aquest procés d'interpretació de monedes, Agustín no va parar d'adquirir exemplars, afavorint així una competència lleial amb el seu amic de Roma respecte a la vàlua de sengles col·leccions. *Mi rallegra anchora* –li escriu– *del locuplete erario vostro, et tanto superbo che non cedete al mio, ma voglio farvi render obediencia quando vi mostraro le Napolitane*⁶⁰. Tanmateix, la seva amistat amb Orsini féu que adquirís exemplars per duplicat amb la intenció de regalar-los-hi:

Semper aliquid Africa affert novi. Ho comparate vinti doi medaglie di argento per 35 carlini quasi tutte duplicate et così saranno al certo vostre, se le giudicaretè degne del erario vostro⁶¹.

Es va procurar una xarxa de contactes que li van proporcionar tot tipus de monedes durant la seva estada a la Campània, sobretot procedents de les seques de la Magna Grècia. Alguns d'aquests apareixen a l'epistolari amb nom i cognoms, com és el cas de G.F. Carafa, col·leccionista napolità amb qui va fer alguns intercanvis; d'altres, només ens en queden referències difuses *ho ricevuto cinque medaglie di argento..., hebbi d'altro di una medaglia..., un certo Trombetta...*

Les converses filològico-numismàtiques que neixen i es desenvolupen a les cartes d'aquests primers mesos de 1559 marquen el pas del simple col·leccionista interessat a l'expert numismàtic modern. D'altra banda constitueixen el preludi dels torns pregunta-resposta que ompliran els *Diálogos* del nostre autor. El gènere epistolar permet al bisbe de fer gala d'espontaneïtat i de frescor d'estil, característiques que, amb les bromes, els

⁵⁹ Carta a Orsini del 15 de març de 1559.

⁶⁰ Carta a Orsini del 17 de febrer de 1559.

⁶¹ Carta a Orsini del 29 de maig de 1559.

jocs de paraules i les frases enginyoses, acompanyen les opinions i els canvis d'impressions entre els dos amics, sense deixar mai de banda el rigor científic en el tractament del material numismàtic, cosa que els valdrà l'honor d'haver estat dos numismàtics moderns "avant la lettre".